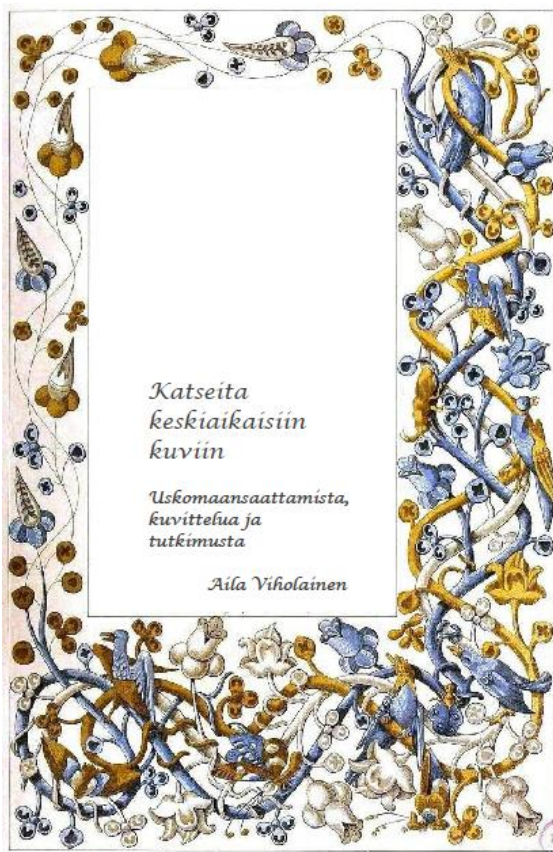

Lectio praecursoria. Katseita keskiaikaisiin kuviin.

Aila Viholainen
Helsingin yliopisto

Tämä on väitöskirjani kansilehti, joka simuloi keskiaikaisen käsikirjoituksen sivua. Se vie meidät keskiaikaiseen kuvamaailmaan. Tuomalla kannen silmiemme eteen liitän teidän katseenne osaksi otsikossa mainittua katseiden kirjoa, joka muodostuu moninaisista ja eriaikaisista katseista, kuten keskiaikaisista aikalaiskatseista, esimerkiksi kirkkoihin kokoontuneiden seurakuntalaisten katseista, joiden tietotaso ja kiinnittyminen uskontoon vaihtelivat suuresti. Yhtälailla olen kohdannut aikalasteologien katseita heidän kirjoittamiensa tekstien kautta, kuten myös eri aikoina keskiaikaiseen kuvalliseen materiaaliin kohdistuneiden tutkijoiden menneisyyteen suuntautuneita katseita. Katseiden joukkoon liittyvät myös monien turistien katset, jotka on suunnattu keskiaikaisista kohteista löytyvään kuvalliseen materiaaliin tai alkuperäisistä kohteista museoihin siirrettyyn esineistöön. Näiden lisäksi on oma vaeltava katseeni, joka on kulkenut keskiaikaisissa kohteissa ja museoissa eri puolilla manner-Eurooppaa ja työpöytäni äärellä seikkaillen lukemieni tekstien parissa.

Tutkimuksieni kohteena ovat keskiajalla läntisessä, latinankielisessä kristikunnassa tuotettu ja uskonnollisissa yhteyksissä esitetty kuvallinen materiaali. Väitökseni koostuu vuosien 2004 ja 2013 välisenä aikana tehdystä neljästä artikkelista. Näiden lisäksi väitöskirjani sisältää koontiluvun: yhteenvedon tekemästäni sekä sen arvioinnin ja sijoittumisen laajempaan tieteen kenttään. Erityisinä arvointipintoina ovat emätieteeni uskontotiede ja kotimainen keskiajan taiteen tutkimus.

Artikkelit ovat valitsemiani näkökulmia, eräänlaisia tapaustutkimuksia, joiden avulla pohdin ja analysoin tutkimuskohdettani. Niistä kaksi kiertyy konkreettisen kohteen – Hattulan Pyhän Ristin kirkon kuoriseinän maalaukseen.

Toiset kaksi käsittelevät tutkimuskohteistani nousevia yleisen tason kysymyksiä ja metodisteoreettisia ratkaisuja sekä nykypäivästä keskiaikaan suuntauvan tutkimuksen rajaehtoja. Tutkimustaipaleeni asettuu ajankohtaan, jota voi hyvällä syyllä kutsua murrokseksi. Kaikki tämä on likeisessä yhteydessä humanistisissa tieteissä tapahtuneisiin kehityskulkuihin.

Tutkimusorientaationi ponnin on ruotsalaisen – nyttemmin Oslossa taidehistorian professorina toimivan Lena Liepen vuonna 2003 esittämä arvio pohjoismaisesta keskiajan taiteen tutkimuksen tilasta, jota hänen mielestään luonnehtii teoreettisten lähtökohtien ja etabloituneiden traditioiden kriittisten arvioiden vähyys.

Työni alaotsikon ensimmäinen tarkennus on Uskomaansaattaminen, joka on tutkimusperspektiiviini.

Ajattelen uskontoa yhtenä kulttuurisena käytäntönä. Keskiajalla uskonto läpäisi koko kulttuurin, olipa sitten kyse yhteiskunnan valtahierarkiasta tai yksittäisen ihmisen arkielämästä. Kristinusko ei tullut uskomuksista ja niihin liitetyistä toiminnoista vapaille alueille. Tämä merkitsi molemminpuolista sovittautumista. Kun tutkimusta on kohdennettu enenevässä määrin yksittäisiin aihe- ja paikkakuntakohtaisiin aiheisiin, on moninaisuus ja monitasoisuus paljastunut konkreettisesti ja murtanut näin näkemystä monoliittisestä kirkon vaikutuksesta.

Keskiaikaa onkin kuvattu, että sen *leitmotif* on juuri moninaisuus.

Myöskään usko itsessään ei ollut staattinen, kerralla saavutettava tila, vaan se oli jatkuvaa vahvistamista, uusintamista ja aktiivista toimintaa vaativa prosessi. Niinpä uskomaansaattaminen ei riittänyt vaan uskoa oli myös vahvistettava. Tässä seurailen Michel de Certeau'n ajattelua. Työssäni kysynkin, kuinka kuvien avulla on pyritty vaikuttamaan niiden kohtajiin ja millä visuaalisilla keinoilla vakuuttamista ja suostuttelua niissä on rakennettu. Kyse on laajasti ottaen visuaalisuuden retoriikan ja sen käytön tutkimuksesta.

Visuaalinen materiaali – kirkkorakennuksista yksittäisiin visuaalisiin esityksiin – oli keskiajalla merkittävä osa kirkon sanomaa ja arvovaltaa ja niiden luomista ja ylläpitämistä. Keskiajalla kuvien avulla tapahtunutta uskomaansaattamista leimaa monimuotoisuus. Kuva houkutti pohtimaan ja suuntasi luostarin asukia syventämään omaa hengellistä kasvuaan. Se näytti paikallisseurakuntalaiselle tien pelastukseen. Se myös opasti varottamalla kirkossakävijää synnin vaaroista, Kuva teki poissaolevan ja näkymättömän läsnäolovaksi – vaikkapa tuoden näkymättömän Jumalan näkyväksi kuvana. Se neuvoi linnan rouvaa hänen omassa yksityisessä hurskautuksessa hartauskirjan sivulle maalatulla kuvalla. Mutta kuva myös kannusti lähtemään pyhälle ristiretkille. Se ohjasi tekemään eron toisuskoiisiin – olipa kyse juutalaisista tai muslimeista.

Uskomaansaattamista en liitä vain keskiaikaiseen uskonnolliseen regiimiin, vaan myös suomalaisen kansakunnan ja sen kansalaisuuden luomiseen ja kansakunnaksi kuvittelemiseen.

Kuvittelemisen

Kuvittelemisen tuli työhöni tehdessäni väitöksen toista artikkelia, jossa analysoin folkloristista diskurssia nationalistitutkimuksen näkökulmasta. Artikkelissa on kyse myös siitä, miten keskiaikaista materiaalia on myöhemmin käytetty pyrittäessä haluttuun päämäärään. Folkloresta löytyy kansakunnan kuvittelemisessa käytetty juonne. Siinä liitetään Hattulan keskiaikaisen Pyhän Ristin kirkon kuoriseinälle maalattu merenneito kansanrunouden Vellamon neitoon ja Kalevalan Aino/Vellamoon ja kansallisen taiteen ”Aino-triptyykkiin”. Tässä olen käyttänyt apuna myös pitkäaikaista kiinnostustani merenneidon kulttuurihistoriaan. Tässä analyysin kohteen on kirjallinen materiaali,

Palaan viimeisessä artikkelissa Hattulan kuoriseinälle maalattuun kuvakokonaisuuteen ja nyt analyysini kohteena on visuaalinen materiaali. Tässä artikkelissa laajennan perinteisesti ymmärrettyä teologista analyysiapparaattia keskiajan tutkijan Barbara Newmanin sateenvarjokäsitteellä ”kuvittelun teologia”. Se kasvattaa uskonnon määrittelemiseen ja uskomaansaattamiseen aiemmin käytettyjen lähteiden valikkoa, lisäten siihen taiteen sfäärissä ja ei-normatiivisissa yhteydessä esitettyjä tekstejä. Samalla Newman tuo tarkastelun piiriin uudenlaisia keskiaikaisia tapoja pohdiskella ja määrittää uskoa ja uskonelämää. Artikkelissa yhdistän kuvittelun ja perinteisen formaalin taidehistoriallisen kuvan jäsenyyksen ja tutkin sitä, millä visuaalisilla keinoilla uskomaansaattamista on tuotettu tässä kuvallisessa kokonaisuudessa. Siirrän Newmanin ”kuvittelun teologian” kirjallisesta materiaalista visuaaliseen materiaaliin ja testaan sen käyttökelpoisuutta siinä. Myös tässä artikkelissa käytän merenneito-hahmoa ja analysoin sen asettumista ja osallistumista kuvakokonaisuuden merkitystuotantoon.

Kuvittelemisesta tuli tutkimusprosessin kulussa erittäin merkityksellinen ulottuvuus. Sen lisäksi, että se toimi analyysivälineenä, se on myös keskiaikainen käsite, joka liittyy tiedon ja ymmärryksen tuottamiseen. Se eroaa ratkaisevalla tavalla meidän kuvittelu-käsitteestämme, jonka koetaan olevan villi ja vapaa. Keskiajalla kuvittelu oli totuuden etsimisen väylä, kognitiivinen taito.

Näiden lisäksi kuvittelu on tukijan oma resurssi, jota aatehistorioitsija Markku Hyrkkänen kuvaa seuraavaan tapaan: ”Mielikuvituksen käyttö ei ehkä tunnu niin vaaralliselta, jos sen määrittelee asioiden mahdollisten yhteyksien kuvitteluksi tai lyhyesti kekseliäisyydeksi. Historioitsijan on pystyttävä kuvittelemaan, mikä saattoi olla mahdollista voidakseen päätellä, mikä oli todellista tai todennäköistä. Mielikuvitus on rekonstruktion väline, jonka käytöstä jokainen historioitsija joutuu itse vastaamaan”. Tutkijan kuvittelun validiuden ja rajat määrittää ja arvioi tutkijayhteisö. Tämä väitöstilaisuus on yksi arvioinnin paikka.

Kuvittelu liittyy myös tämänhetkiseen näkemykseeni kuvan ja sen katsojan kohtaamisesta ja siinä syntyvästä merkityksenannosta ja kuvan poissaolevan läsnäolevaksi tuovasta ulottuvuudesta. Tässä jaan saksalaisen taidehistorioitsijan Klaus Krügerin näkemyksen fiktiivis-visuaalisesta representaatioista ja katselijan siihen liittämästä kuvitteellisesta läsnäolosta.

Tutkimus

Oma tutkimustaipaleeni asettuu ajanjaksoon, jolloin keskiajan tutkimuksessa on ollut käynnissä murros viimeiset 30-vuotta. Muutokset ovat likeisessä yhteydessä humanistisissa tiedeissä tapahtuneen kanssa. Yksi ja työni kannalta keskeinen muutos liittyy kysymykseen uskonnon roolista kuvatutkimuksessa. Ajatus modernista toi mukanaan perspektiivin jossa yhteisöt kehittyvät niin, että ne sekularisoituvat. Näin tutkimuksessa paljolti ohittui uskonnon ja sen roolin arviointi. Näin kävi myös keskiajan taiteen tutkimuksessa. Jeffrey Hamburger painottaa sitä, että teologia ja eksegetiikka ja laajemmin ymmärretty uskonnollinen ajattelu olisi tuotava osaksi tutkimusta: ei tutkintaa määrittävänä dogmina vaan tutkimuksessa käytettävänä resursina. Olen pyrkinyt vastaamaan tähän haasteeseen, josta yksi esimerkki on aiemmin mainitsemani ”kuvittelun teologia” ja sen yhdistäminen kuva-analyysiin.

Tutkimusmatkani asettuu osaksi menneisyyden tutkimusta. Keskiaika on minulle tutkijana vieras ja outo Toinen, johon tutustun uteliaan ihmettelevänä. Liityn niiden tutkijoiden joukkoon, jotka näkevät että menneisyyden vierauteen tutustumalla voi oppia toisin ajattelemista. Toisin ajattelemista voi käyttää myös resurssina omassa ajattelussaan ja kuvitella tälle päivälle moninaisia mahdollisia maailmoita ja kehityskulkuja. Tänä päivänä – ikävä kyllä – joudun toteamaan, että historiasta sinänsä emme ole juurikaan oppineet: niin monien askelten kaiku on pelottavan sama kuin vajaat sata vuotta sitten.

Aila Viholainen puolusti uskontotieteen väitöskirjaansa ”Katseita keskiaikaisiin kuviin — Uskomaansaattamista, kuvittelua ja tutkimusta” Helsingin yliopistossa 12.12.2015. Väitöskirjan tiivistelmä on luettavissa osoitteessa <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/158068>